

Effecten van dagopvang

Frits Goossens en Louis Tavecchio

Zo'n twintig jaar nadat de eerste studie is gepubliceerd over mogelijke effecten van dagopvang voor jonge kinderen (*Caldwell e.a.* 1970) blijkt de kwestie nog even actueel als toen. In het debat omtrent de voors en tegens van opvang buiten het gezin spelen drie zaken een rol. De regelmatige afwezigheid van de ouders, het effect van voortdurende omgang met leeftijdsgenootjes en pogingen kinderen uit achterstandsmilieus 'vooruit te helpen'. Frits Goossens van de vakgroepen pedagogiek en kinder- en jeugdhulpspsychiatrie van de VU Amsterdam en Louis Tavecchio van de vakgroep algemene pedagogiek van de RU Leiden vatten samen wat onderzoek naar deze drie kwesties heeft opgeleverd. Onder andere ten gevolge van het pluriforme aanbod van kinderopvang, zijn de onderzoeksresultaten zeer inconsistent.

Uit demografische gegevens wordt duidelijk dat het traditionele gezin (met een thuis verzorgende moeder en een buitenshuis

werkende vader) niet meer zo frequent voorkomt als voorheen. Steeds meer vrouwen blijven na de komst van de kinderen doorwerken. In de Verenigde Staten doet deze trend zich het sterkst gelden. In 1980 werkte daar al meer dan de helft van de vrouwen buitenshuis. Dat gold toen al eveneens voor 42 procent van de moeders met kinderen onder de drie jaar. België heeft nagenoeg dezelfde percentages, namelijk 55 procent werkende vrouwen, van wie zo'n 50 procent in de leeftijd tussen 25 en 50 jaar. Nederland ligt daarbij achter: 35 procent is het percentage werkende vrouwen en 25 procent voor vrouwen tussen de 25 en de 50 jaar. Waarschijnlijk ligt het percentage moeders met jonge kinderen wat lager. Andere Europese landen geven overigens weer hogere cijfers te zien dan Nederland.

Voor deze ontwikkeling van een toenemende arbeidsparticipatie wordt een groot aantal redenen aangevoerd: betere opleidingskansen voor vrouwen, kleinere gezinnen, automatisering van het huishouden en de invloed van de tweede feministische golf. Daarnaast blijkt de financiële bijdrage van de vrouw vaak nodig om een (comfortabele) positie in de middenklasse te verwerven. Voor de betrokken kinderen geldt in elk geval dat zij opgevangen en verzorgd moeten worden gedurende de periode dat hun ouders aan het werk zijn. Waar dat gebeurt (crèches, oppas, gastouders), is niet altijd even duidelijk. Zo vermeldt *Elchardus* (1981) dat voor kinderen tot zes jaar 84 procent van de gelegenheden opvang en 69 procent van de regelmatige opvang in Vlaanderen door vrienden, familie (met een groot aandeel door de grootouders) en kennissen wordt verricht.

In Nederland blijken werkende moeders in eerste instantie ook vaak te streven naar oplossingen binnen het eigen gezin: slechts een klein deel, namelijk 10 tot 20 procent, brengt het kind naar de crèche (*Rijswijk-Clerck*, 1981). Volgens deze auteur hebben de hogere sociaal-economische klassen een voorkeur voor de oppas thuis. Wellicht mede vanwege het feit dat de geïnstitutionaliseerde opvang rond de eeuwwisseling ontstond als zorg voor kinderen uit arme en behoeftige gezinnen.

Nederland kent ruim tweehonderd gesubsidieerde kinderdagverblijven. Daar worden zo'n 9000 kinderen (van 0 tot 4 jaar) opgevangen en verzorgd. Daarnaast zijn er nog ruim honderd be-

foto Jan Banning

Dagopvang: veilige of onveilige bechtingsrelaties?

drijfscrèches met opvang voor ruim 2500 kinderen. Gastouderopvang is in opkomst. Geschat wordt dat ruim duizend kinderen op deze wijze een vervangende verzorging krijgen. Gaan we ervan uit dat 20 procent van de kinderen een of andere vorm van opvang behoeft, dan hebben we 12.000 kinderen gelocaliseerd van de 110.000 die opvang ondergaan. (Het getal van 110.000 is 20 procent van de in totaal 550.000 kinderen tussen de 0 en 3 jaar).

Vlaanderen komt hier beter voor de dag. Ruim 20.000 kinderen (onder de drie jaar) maken gebruik van kindercentra of peuterspeelplaatsen, terwijl nog eens 8000 kinderen bij een gastmoeder ('ont-haalmoeder') verblijven. Van de geschatte 90.000 Vlaamse kinde-

ren onder de drie jaar die een aanvullende opvang nodig hebben, gaat bijna eenderde voor opvang naar het officiële circuit (ook voor de buitenschoolse opvang geeft Vlaanderen een gunstiger beeld te zien).

In dit verband is het van belang er op te wijzen dat het hieronder te bespreken onderzoek, grotendeels verricht in 'officiële' opvangcentra, in feite een klein deel van de werkelijkheid bestrijkt, te karakteriseren als geïnstitutionaliseerde opvang met 'deskundige' begeleiding (gekwalificeerd personeel), waarin veelal wordt getracht bepaalde pedagogische doelstellingen te realiseren of een anderszins 'programmatische' aanpak wordt nagestreefd. Als zodanig leent het zich natuurlijk beter voor systematisch weten-

schappelijk onderzoek naar effecten, maar de generaliseerbaarheid van dergelijke effecten naar de kinderopvang als geheel is op z'n minst dubieus.

GEHECHTHEIDSTHEORIE

De belangrijkste theorie over de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind is de hechtingstheorie (*Bowlby*). Volgens de hechtingstheorie komt de pasgeborene ter wereld met een vermogen om de nabijheid van volwassen soortgenoten te bewerkstelligen (denk aan: huilen, volgen met de ogen; later: kruipen en lopen). Aanvankelijk kan de baby de gewenste nabijheid nog niet zelf realiseren, maar als regel zal huilen toch als resultaat hebben dat kind en volwassene in elkaars nabijheid verkeren. De functies van dit hechtingsgedrag is bescherming tegen gevaar, verzekering van verzorging en aldus vergroting van de overlevingskansen van het individu.

Aan het eind van het eerste levensjaar valt aan de organisatie van het hechtingsgedrag ten aanzien van de hechtingsfiguur (of -figuren) af te lezen wat de kwaliteit van de relatie tussen kind en volwassene is. Heeft het kind voortdurend de ervaring gehad dat op zijn hechtingsgedrag als regel prompt, adequaat en consistent gereageerd werd, dan ontwikkelt het niet alleen vertrouwen in zichzelf (als iemand die blijkbaar is staat is anderen adequate reacties te ontlokken), maar ook vertrouwen in de ander, die immers in staat is gebleken om adequaat te reageren. In zo'n geval is sprake van een veilige relatie. Die valt af te leiden uit het efficiënte gebruik van de hechtingsfiguur als basis om van daaruit de omgeving te verkennen en als veilige haven om naar terug te keren bij (vermeend) dreigend gevaar. Onveilige hechtingsrelaties zijn uiteraard ook mogelijk; er worden er twee onderscheiden, namelijk vermijdend onveilig (een teveel aan verkenning van de omgeving) en resistent onveilig (teveel op de basis blijven hangen). Vatten wij de gehechtheidstheorie als volgt kort samen:

1. alle kinderen gaan in de loop van het eerste levensjaar een of meer hechtingsrelaties aan;
2. de kwaliteit van die relatie(s) wordt bepaald door de ervaringen die het kind met die hechtingsfiguren heeft opgedaan. Voor dit betoog zijn nog twee andere punten van belang;
3. scheidingen tussen kind en hechtingsfiguur kunnen onveilige hechtingsrelaties van voornamelijk het vermijdende type in de hand werken en
4. de kwaliteit van de hechtingsrelatie is van formatief belang voor de latere ontwikkeling van het kind.

SCHEIDING EN ANDERE FACTOREN

Scheidingen tussen kind en hechtingsfiguur worden beschouwd als situaties met een vergroot risico voor het kind. Het kan immers niet op bescherming door de hechtingsfiguur rekenen. Dit zou bij het kind angst teweeg brengen en het vertrouwen in de betrouwbaarheid van deze persoon schenden. Of deze redenering ook opgaat voor regelmatige scheidingen als gevolg van dagopvang is niet zeker.

Wel zeker is dat deze opvatting zijn stempel heeft gedrukt op het debat over kinderopvang. Het debat wordt regelmatig nieuw leven ingeblazen, omdat er steeds opnieuw deskundigen zijn die de beschikbare gegevens negatief uitleggen. Ons eigen standpunt is dat in die onderzoeken die negatieve effecten van dagopvang rapporteren, vaak andere factoren die mede oorzaak geweest kunnen zijn van de gevonden effecten, niet voldoende zijn uitgeschakeld.

Zo zijn de meeste onderzoekers het erover eens dat de kwaliteit van de opvang moet worden gezien als een belangrijke factor. Naarmate die kwaliteit meer gewaarborgd is, groeit de kans dat kinderen zich ook in afwezigheid van hun ouders veilig voelen. Er is nog weinig onderzoeksmateriaal voorhanden op dit gebied, maar de beschikbare gegevens wijzen uit:

1. dat kinderen zich ook kunnen hechten aan hun vervangende verzorgster;
2. dat die hechtingsrelatie van veilige aard kan zijn;
3. dat de veiligheid of onveiligheid van de relatie met de professionele verzorgster ook bepaald wordt door de omgangsstijl van de laatste;
4. en dat de professionele verzorgsters naarmate ze de kinderen beter kennen, steeds meer gaan lijken op moeders in hun optreden.

Tot zover het onderzoek dat verricht is aan mensen die de vervangende verzorging tot stand brengen. In het kader van ons betoog over andere factoren die mede een rol spelen nog het volgende.

Net als hechtingsgedrag zich beweegt tussen twee polen, namelijk nabijheid zoeken en verkennen van de omgeving, zo beweegt ook het gedrag van de volwassene zich tussen twee polen, namelijk verzorgen en 'werk'. Dat laatste moet overigens ruim worden opgevat: het kan zowel gaan om aandacht voor andere kinderen als om huishouden of werk buitenshuis.

Een teveel aan interesse voor een van deze polen zou de kwaliteit van de verzorging nadelig beïnvloeden. Met andere woorden: bij

werken buitenshuis door de moeder kan zich een ander risico voordoen, namelijk van een afname van de kwaliteit van de door haar geboden interacties. Eenvoudig gezegd: 'werk' kan leiden tot overbelasting met als mogelijk gevolg dat de kinderen minder adequaat 'verzorgd' worden. Dit zou met name kunnen gelden voor alleenstaande moeders, die de zorg voor een gezin moeten combineren met het verwerven van inkomen. Voorts zou het zich kunnen voordoen wanneer echtgenoten uitsluitend hun traditionele rol van geld verdienen wensen te vervullen, maar geen bijdrage leveren aan huishouden en verzorging.

Andersom bestaat in het kleine gezin van tegenwoordig het risico dat een traditionele moeder teveel aandacht besteedt aan haar kinderen die ze als het ware in liefde smooit.

Dit voor wat de theoretische vooronderstellingen betreft. Laten we nu even gaan kijken hoe de empirische feiten dit ondersteunen. Er bestaat consensus over:

- de invloed van stress binnen het gezin op de kwaliteit van het opvoeden en verzorgen.

- De veranderende rol van de man in tweeverdienersgezinnen. Huishouden en verzorgen worden nu ook gezien als onderdeel van zijn taak. Overigens blijven mannen in deze wel achter bij hun echtgenotes.

- Werkende moeders getroosten zich bij thuiskomst na het werk veel moeite om hun afwezigheid te 'compenseren'. Er is overigens ook wel gesuggereerd dat er op zulke momenten sprake kan zijn van 'overstimulatie', hetgeen het kind niet ten goede zou komen.

Samenvattend zouden we willen stellen dat zich zowel in traditionele als niet-traditionele gezinnen risico's voordoen die een effect kunnen hebben op de stijl van omgaan met de kinderen. Alleenstaande ouders staan bloot aan de grootste risico's, gevolgd door tweeverdieners. Er zijn echter aanwijzingen dat een veranderde taakverdeling en modernere opvattingen omtrent rolpatronen de scherpe kantjes er vanaf halen. Wellicht verdient het aanbeveling om meer onderzoek te doen naar de stress waaraan alleenstaande ouders blootstaan.

In het volgende zullen we specifiek onderzoek de revue laten passeren op de drie geselecteerde terreinen: sociaal-emotioneel, sociaal en cognitief.

DAGOPVANG EN HECHTING

In 1980 berichtten *Vaugh e.a.* dat in een steekproef van jonge kinderen afkomstig uit de lagere sociaal-economische klasse, dagop-

vang die al in het eerste levensjaar begonnen was, geassocieerd bleek met een overmaat aan onveilig vermijdende hechtingsrelaties. Overigens bleek zelfs in deze achtergestelde groep van jonge (en vaak alleenstaande) moeders het totaal aantal onveilige hechtingsrelaties (naast vermijdende bestaan er ook zogenaamde afwerende) niet groter dan in een vergelijkingsgroep van thuis door de moeder verzorgde kinderen.

Andere recente studies verhelderen het beeld niet. *Hock* rapporteerde geen verschillen tussen thuis en mede door oppas verzorgde eenjarigen. Bij *Everson* treffen we een relatie aan tussen vermijdend gedrag ten opzichte van moeder, sekse en soort opvang (jongens bleken meer vermijdend dan meisjes, maar alleen als zij een oppas hadden). Dit verband werd overigens niet teruggevonden bij oudere kinderen (1,5 tot 2 jaar). Overigens achtte *Everson* het niet uitgesloten dat kwaliteit van de opvang het hogere vermijdingsgedrag in de hand had gewerkt. *Hock en Clinger* vermeldden hoger vermijdingsscores voor kinderen (1 jaar) die groepsopvang hadden ondergaan.

Easterbrooks en Goldberg bestudeerden moeder-kind (20 maanden) en vader-kind relaties in de gezinnen waar moeder thuis bleef, part-time werkte (oppas) of full-time bezigheden buitenshuis had. Er werden geen verschillen gevonden. In Nederlands onderzoek werden 41 traditioneel thuis verzorgde met 36 op de crèche verblijvende kinderen (2 jaar) vergeleken. Er traden geen verschillen aan het licht; wel bleken de thuis verzorgde kinderen iets aanhankelijker.

Om dit optimistische beeld nog wat bij te stellen, nog twee zeer recente onderzoeken. *Berglow e.a.* troffen een hoger aantal (vermijdend) onveilig gehechte kinderen (1 jaar) aan onder diegenen die meer dan 20 uur per week door een oppas werden verzorgd dan onder hun leeftijdsgenootjes die uitsluitend door hun moeder verzorgd waren. Het gaat hier om kinderen uit de hogere maatschappelijke regionen. *Belsky en Rovine* rapporteerden al evenzeer ontmoedigende resultaten: kinderen (1 jaar) die veel elders worden verzorgd (niet onderscheiden naar type opvang) zijn vaker onveilig gehecht aan hun moeders en vaders (dit laatste althans gold voor de jongens); vooral de jongens waren opvallend vaak onveilig gehecht aan beide ouders. Zeer recent Nederlands onderzoek geeft weer een veel positiever beeld: voornamelijk veilige hechtingsrelaties van crèche-kinderen (12 tot 18 maanden) met hun leidster; geen verschillen in hoeveelheid veilige hechtingsrelatie ten opzichte van moeder, vader en leidster; maar weinig kinderen die het zonder veilige hechtingsrelaties moesten stellen.

SOCIALE ONTWIKKELING

Ook hier vallen resultaten te melden die aan de debet- en credit-zijde geboekt kunnen worden. Soms vallen zelfs in één onderzoek positieve en negatieve resultaten te vermelden. *Schwarz e.a.* rapporteerden dat kinderen (3 à 4 jaar oud) met een voorgeschiedenis van dagopvang gedurende de eerste twee levensjaren meer agressief gedrag vertoonden (fysiek en verbaal), zich minder coöperatief gedroegen ten opzichte van volwassenen en in het algemeen vaker interacteerden met leeftijdsgenoten dan een controlegroep voor wie de dagopvang nieuw was. Overigens verdwenen deze verschillen na enige jaren. *Vliestra* meldt dat observatie-data geen verschil in agressie te zien gaven, terwijl de leerkrachten desgevraagd de kinderen (2,5 tot 4,5 jaar) met een voorgeschiedenis van volledige opvang wel als agressief karakteriseerden. Dezelfde *Vliestra* trof vaker positieve interactie aan met leeftijdsgenoten bij kinderen met volledige dagopvang.

Schwarz e.a. (1974) daarentegen vonden dat kinderen die met opvang in het eerste jaar begonnen, minder goed met hun leeftijdsgenootjes overweg bleken te kunnen. Later vermeldt *Schwarz* een verband tussen crèchebezoeken en geringere communicatieve vaardigheden bij tweejarigen, maar later (op een leeftijd van 4 jaar) was dat effect goeddeels verdwenen. Nu bleken de kinderen met een oppas of gastouders er slechter aan toe. Stellig moeten wij ook rekening houden met de mogelijkheid dat verschillende vormen van dagopvang geschikt kunnen zijn afhankelijk van de leeftijd van het kind.

Schenk en Grusec (1987) meenden bij crèche-kinderen minder sociaal gedrag waar te nemen tegenover volwassenen en kinderen, maar *Gunnarson* (1987) rapporteerde op basis van naturalistische observaties bij vijfjarigen geen verschillen tussen crèche-kinderen, bij gastouders ondergebrachte en thuis verzorgde kinderen in hun gedrag tegenover volwassenen. Sterker nog: het Zweedse onderzoek opperde de mogelijkheid dat dagopvang de ontwikkeling van sociale vaardigheden positief kan beïnvloeden.

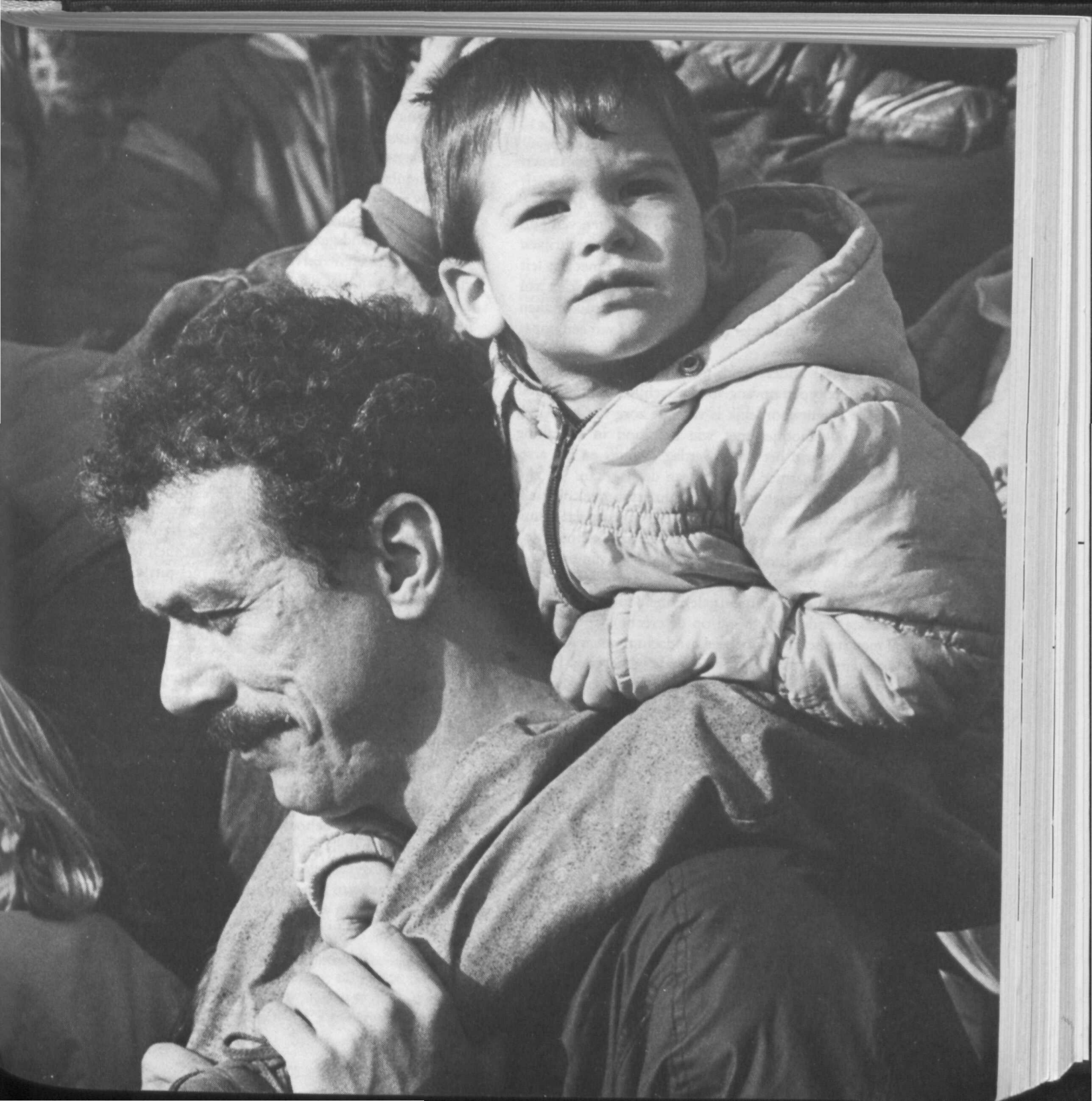
Moore beschrijft resultaten die aansluiten bij die van *Gunnarson*, maar nu voor adolescente jongens, dat wil zeggen betere sociale vaardigheden voor degenen met crèche-ervaring vóór hun vijfde jaar. Overigens bericht *Robertson* (1982) dat jongens (5 en 6 jaar) met crèche-ervaring door de leerkrachten als lastiger, minder gehoorzaam en coöperatief en vooral agressiever werden beoordeeld dan hun thuis verzorgde leeftijdsgenootjes. In Nederlands onderzoek bleken de thuis verzorgde kinderen (ruim 5 jaar) zichzelf beter te beheersen, terwijl de thuis verzorgde jon-

gens ook hoger scoorden op een maat voor ego-veerkracht. De leerkrachten bespeurden in dit onderzoek geen verschillen.

COGNITIEVE ONTWIKKELING

Met betrekking tot de cognitieve ontwikkeling is men van een heel ander standpunt uitgegaan: de 'verrijkingsgedachte'. Als kinderen uit de laagste milieus al op jonge leeftijd adequaat gestimuleerd zouden worden, dan zou hun gebruikelijke achterstand op school wellicht kunnen worden tegengegaan, zo luidde de redenering. Met name de crèche werd als zeer geschikt gezien voor dit doel. Hoewel de resultaten in deze over het algemeen niet ten nadele van (vooral) crèche-opvang spreken, is de verrijkingsgedachte inmiddels een zachte dood gestorven. Dit komt omdat de resultaten nu ook weer niet dat gebracht hebben wat men ervan hoopte. Vaak is het beeld dat crèche-kinderen aanvankelijk op een of meer subschalen van een cognitieve test hoger scoren dan een controlegroep, maar meestal verdwijnen deze verschillen na enige tijd weer.

Een paar voorbeelden: de eerder aangehaalde *Gunnarson* vermeldt voor kinderen met crèche-ervaring gedurende de vroege kindertijd geen verschillen op IQ-test, toen zij op de leeftijd van 5,5 jaar werden vergeleken met in gastgezinnen of thuis opgevoede kinderen (het betrof hier groepen uit de middenklasse). De Canadees *Fowler* (1978) kon gunstige resultaten overleggen voor zijn jonge steekproef crèche-kinderen (2,5 à 3 jaar) uit arbeidersgezinnen in vergelijking met volledig thuis verzorgde leeftijdsgenootjes, maar twee jaar later was dat effect weer verdwenen. Met andere woorden, een aanvankelijk voorspoedig verloop van de algemene cognitieve ontwikkeling van crèche-kinderen lijkt maar zeer tijdelijk. Even later sporen thuis en elders verzorgde kinderen weer redelijk met elkaar. *McCartney* onderzocht een grote groep crèche-kinderen afkomstig van negen in kwaliteit variërende centra. Zij wist een verband aan te brengen tussen taalvaardigheid van de kinderen en kwaliteit van de stimulatie door de leidsters. Follow-up data ontbreken echter nog. *Ramey* en medewerkers zijn tot nu toe het succesvolst geweest in het aantonen van positieve effecten van de crèche op de cognitieve ontwikkeling over een langere periode (van 6 maanden tot 5 jaar). *Kobnstamm e.a.* realiseerden wellicht de ideaalste crèche van Nederland. Vierjarigen met 'proefcrèche ervaring' afkomstig uit een zogenaamd 'kortgeschoold' milieu bleken een deel van hun achterstand in algemene ontwikkeling en taalvaardigheid te hebben ingehaald.

INCONSISTENT

Het is bijna een gemeenplaats geworden om aan het slot van een artikel op te merken dat er nog meer onderzoek nodig is. Toch lijkt een dergelijke constatering na kennismaking van de onderzoeksliteratuur bepaald geen overbodige. De resultaten van empirisch onderzoek tot dusverre zijn nog het best te omschrijven met de term 'inconsistent'. Dat heeft o.a. te maken met het feit dat dagopvang bepaald niet staat voor een eenvormig pakket aan ervaringen. Je kunt voor de opvang van je kind gebruik maken van een crèche, van een gastouder (of gastgezin) of van een oppas thuis.

Dat lijkt een triviaal onderscheid, maar dat is het zeker niet. Ruwweg staan deze typen opvang voor verschillen in: het aantal volwassenen dat verantwoordelijk is voor de zorg van het kind; het aantal leeftijdsgenootjes met wie het kind in aanraking komt; de ruimte waarin het kind overdag verblijft en het arsenaal aan speelgoed waarmee het kind aan de slag kan. We zijn nog nauwelijks toegekomen aan een kwaliteitsoordeel over elk van deze vormen van opvang. Het is niet ondenkbaar dat vanuit de optiek van hechting gestreefd moet worden naar kleine ratio's (zo kenmerkend voor gastouders en oppas), maar vanuit de optiek van sociale en cognitieve ontwikkeling voor contact met meer leeftijdsgenootjes en ruimere gelegenheid tot spel en stimulatie (dat laatste vinden we vooral op de crèche).

Voorts zal men sterker dan voorheen aandacht moeten schenken aan het kwaliteitsaspect van de vervangende verzorging. De persoon die op de werkvloer de verzorging ter hand neemt, is uiteraard de belangrijkste figuur voor het kind op dat moment. Onderzoek naar criteria voor kwaliteit in de opvang begint op gang te komen. De meeste onderzoekers lijken overtuigd van het nut van het in kaart brengen en traceren van kwaliteit in de opvang! Nauw verband hiermee houdt het streven om eens precies na te gaan wat voor ervaringen tijdens afwezigheid van hun ouders dagopvang opdoen. Een betere kennis van deze materie zou ons oordeel over dagopvang nuanceren.

We hebben al aangestipt dat beroepskrachten sterk op moeders lijken, maar er zijn ook aanwijzingen dat ze in menig opzicht verschillen. Beroepskrachten zijn over het algemeen toleranter. Dit houdt in dat zij als regel niet zo snel ongehoorzaamheid of agressie zullen afwijzen, vermoedelijk omdat zij dit gedrag gewend zijn van jonge kinderen. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de vaak gerapporteerde grotere agressiviteit van deze kinderen. Dat het na verloop van tijd weer afneemt, zou kunnen

liggen aan de leerkrachten die er niet van gediend blijken te zijn, omdat ze ten bate van het onderwijs een rustige sfeer wensen. Kijken we naar de resultaten van onderzoek naar de effecten van extra stimulatie op de cognitieve ontwikkeling, dan wijzen die opnieuw naar de invloed van het gezin thuis. Het effect van extra stimulatie verdwijnt meestal, omdat aan cognitieve ontwikkeling in achterstandsgezinnen te weinig aandacht besteed wordt. Aangezien kinderen veelvuldig thuis vertoeven en daarvan de invloed ondergaan, ligt het voor de hand dat bij ontstentenis van extra stimulatie hun cognitieve prestaties teruglopen. Het illustreert ons inziens dat er sprake is van een ingewikkeld samenspel tussen wat zich afspeelt op gezinsniveau en tijdens opvang. Gestresseerde, alleenstaande ouders die gebruik maken van kwalitatief slechte opvang (zoals in het onderzoek van Vaughn) lopen een grotere kans op onveilig gehechte kinderen. Zulke nadelige effecten werden bijvoorbeeld niet geconstateerd in Nederlands onderzoek of bij Easterbrooks en Goldberg, maar we hebben daar dan ook te maken met kwalitatief goede opvang en een flexibele taakverdeling tussen ouders.

Ons belangrijkste bezwaar tegen het merendeel van het onderzoek naar de effecten van dagopvang is dat men zich te weinig realiseert hoe complex de materie is, dat men te vaak het vizier richt op een beperkt aantal factoren met uitsluiting van andere evenzeer belangrijke zaken en dat men te gemakkelijk concludeert tot het bestaan van 'effecten' op grond van gevonden verschillen met een steekproef traditioneel thuis verzorgde kinderen.

Op dit moment zijn we helemaal niet meer gebaat met dergelijk onderzoek. Ongeacht de uitslag komt het debat daarmee geen steek verder. Wat we nodig hebben is onderzoek dat uitwijst onder welke condities de effecten van dagopvang gunstig uitvallen en onder welke omstandigheden dit niet gebeurt. Gewapend met die kennis kunnen we maatregelen treffen om ook in het kader van dagopvang een goede verzorging en opvoeding te bewerkstelligen. De behoefte van aanvullende verzorging neemt eerder toe dan af als gevolg van het emancipatorische streven van vrouwen. Ongetwijfeld is dagopvang een blijvend fenomeen. En het is een zaak van ieders belang nu daarvoor optimale condities te scheppen.

Literatuur

Anderson, J.W., R.J. Nagle, W.A. Roberts, en J.W. Smith (1981), *Attachment to substitute caregivers as a function of center quality and caregiver involvement*.

ment.
Belsk
Lamb
dale,
Belsk
nusc
Bowll
Pengu
Elcha
Situat
(3), 36
Fowle
group
cation
Gooss
year-ol
co, Le
Gooss
aan hu
cholog
Kinder
geverij.
Kohnst
en S. v.
schappe.
McCar
languag
O'Com
use of in
depress
Pederse
fant exp
ternatio
Pichault
of three
of the E
Ramey
disadvan
Advance
Robertse
Zigler et
MA: Au
Rubenst
care and
Rijswijk-
deringen
Schenk,
children
231-240.
Schwartz
ral effects
Tavecchio
(1984). Th

- ment. *Child Development*, 52, p. 53-61.
- Belsky, J., L. Steinberg, en A. Walker (1982), *The ecology of day care*, in: M.E. Lamb (ed.), *Nontraditional families: parenting and child development*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Belsky, J. (1986), *The effect of infant day care reconsidered*. Unpublished manuscript.
- Bowlby, J. (1971), *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*. Harmondsworth: Penguin.
- Elchardus, M. (1981), *De stille netwerken en de luidruchtige dienstverleners. Situatieschets van de opvang van kinderen tot zes jaar*. Bevolking en Gezin, (3), 367-392.
- Fowler, W. (1978), *Day care and its effect on early development. A study of group and home care in multi-ethnic, working-class families*. Research in Education Series / 8, The Ontario Institute for Studies in Education.
- Goossens, F.A. (1986), *The quality of the attachment relationship of two-year-olds of working and non-working mothers and some associated factors*. Acco, Leuven.
- Goossens, F.A. (1987), *Kwaliteit van de bechtingsrelatie van jonge kinderen aan hun moeder, ouder en crèche-leidster*. Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 42, 308-320.
- Kindercentra* (1984), Centraal Bureau voor de Statistiek. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kohnstamm, D., T. van der Lem, M. Cornelisse, L. Kleerekoper, V. Colland, en S. van der Doef (1976), *Had de proef-crèche effect? Verslag van een wetenschappelijke onderzoek*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- McCartney, K. (1984), *Effect of quality of day care environment on children's language development*. *Developmental Psychology*, 20, 244-260.
- O'Connell, J.C. en D.C. Farran (1982), *Effects of day care experience on the use of intentional communicative behaviors in a sample of socioeconomically depressed infants*. *Developmental Psychology*, 18, 22-29.
- Pedersen, F.A., R. Cain, M. Zalow, en B. Anderson (1980). *Variation in infant experience with alternative family organization*. Paper presented at the international conference on infant studies. New Haven, CO.
- Pichault, L. (1984), *Day-care facilities and services for children under the age of three in European community*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Ramey, C., B. Dorval, en L. Baker-Ward (1981). *Group day care and socially disadvantaged families: effects on the child and the family*. In: S. Kilmer (ed.), *Advances in early education and day care*. Greenwich, CT: JAI Press.
- Robertson, A. (1982), *Day care and children's responsiveness to adults*. In: E. Zigler en E. Gordon (eds), *Day care: Scientific and social policy issues*. Boston, MA: Auburn House.
- Rubenstein, J.L. en C. Howes (1979), *Caregiving and infant behavior in day care and in homes*. *Developmental Psychology*, 15, 1-24.
- Rijswijk-Clercx, L.E. van (1981), *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen, SUN.
- Schenk, V.M. en J.E. Grusec (1987), *A comparison of prosocial behavior of children with and without day care experience*. *Merrill Palmer Quarterly*, 33, 231-240.
- Schwartz, J.C., R. Strickland, en G. Krolick (1974), *Infant day care: behavioral effects at preschool age*. *Developmental Psychology*, 10, 502-506.
- Tavecchio, L.W.C., M.H. van IJendoorn, F.A. Goossens, en M.M. Vergeer (1984). *The division of labor in Dutch families with preschool children*. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 231-242.
- Vaughn, B.E., F.L. Gove, en B. Egeland (1980). *The relationship between out-of-home care and the quality of infant-mother attachment in an economically disadvantaged population*. *Child Development*, 51, 1203-1214.
- Vliestra, A.G. (1981), *Full versus half-day preschool attendance: effects in young children as assessed by teacher ratings and behavioral observations*. *Child Development*, 52, 603-610.
- Waite, L. (1981), *U.S. Women at work*. *Population Bulletin*, 36, 2.

Voor meer literatuur kan men zich wenden tot dr F.A. Goossens, Vrije Universiteit, Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam.